

NEFT TARİXİMİZ...

AZƏRBAYCANIN XƏZƏR NEFTİNİN ÇIXARILMASINA BAŞLANILMASI TARİXİ (1825-1949)

Dünyada "neft canlanma-sı"nın daha da artması Şimali Azərbaycanda Xəzər dəniz neft yataqlarının mənimlənməsi işində yeni mühəndis fikirlərinin yaranmasına və ayrı-ayrı şəkildə ortaya çıxmasına səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, təkə Şimali Azərbaycanda deyil, eləcə də bütün dünyada ilk dəfə dənizdən neft çıxarma işində Bibiheybət buxtasının adı xüsusi yer tutur. Belə ki, Bakıda dənizdən neft çıxarılması işinə 1803-1829-cu illər ərzində Bibiheybətdən başlanılmışdır. Mehribiheybət tərəfdən dənizin çox yaxın hissəsindən neft hasil etmək məqsədilə iri taxta quyuları inşa edilmişdir. Lakin dənizin güclü dalğaları bu quyuları dağıtmış və dənizdən neftin çıxarılması işi dayanmışdır. 1824-1825-ci illərdə Bakı sakını Hacı Qasım bəy Mənsurbəyov Bibiheybət limanında sahildən 20-30 metr aralı, dənizin içində quyuların gün ərzində 3-4 vedrə neft çıxarıldı, lakin quyuların ətrafında qurulmuş taxta hasarlar dənizin güclü təzyiqinə tab gətirməyərək uçulub dağılmışdır. Bundan sonra bu sahədə heç bir iş görülməmişdir. XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Xəzər dənizinin dərinliklərindən neft çıxarılması ideyası yenidən geniş vüsət aldı. Bu dövrdə dövlət komissiyasına 20-yə qədər layihələr hazırlanıb təqdim olunmuşdu.

1896-cı ildə polyak əsilli mühəndis V.K.Zqlenitski (1850-1914) dəniz neft yataqlarının istismarı üçün qeyri-adi üsul təklif edir, lakin onun təklifi qəbul edilmir. Bu məqsədlə o, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayətinin Dövlət Əmlakı İdarəsinə müraciət edərək ona buruqla neft kəşfiyyatı aparmaq məqsədilə dənizin dibindən iki sahə ayrılmasını xahiş etmişdir, lakin rədd cavabı almışdır. Lakin V.Zqlenitski "Neft işi" (Neftnoe delo № 15, 1900) jurnalının 15-ci nömrəsində dərc etdiyi məqalədə Suraxanı, Qala, Qum adası, Bozdağ, Lökbatan, Şıx, Qaraçuxur və digər neftli sahələri qeyd edərək göstərir və əlavə edirdi ki, hələ "zəngin neft yataqlarının əlamətləri olan adalar və Xəzər dənizinin dibi qalı".

Əldə olunan faktiki məlumatlara istinad edərək V.Zqlenitski 1900-cü ildə yenidən Peterburqa müraciət edir və göstərdiyi ərazilərdə neft hasil etməyin mümkünlüyünü sübut etməyə çalışır. Çar hökuməti onun təkliflərini yoxlamaq üçün müvafiq komissiya təşkil edir. V.Zqlenitskinin layihəsi fontan olacağı halda nefti qəbul etməyə imkan verən 200 min pudluq üzən çəni nəzərdə tutulurdu. Layihənin müəllifi hər dərsəyində sahədə 24 buruğun qoyulmasını təklif edirdi. Qazma işlərinin elektrik enerjisinin köməyi ilə aparılması planlaşdırılmışdır. Quyuya saxta borusu salınması (o bir növ dəmir kesson rolunu oynayacaqdı) və suyun laylardan quyuya daxil olmaması üçün onun aşağıdan sementlənməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin komissiya layihənin bir çox müddəalarının üstünlüyünü qeyd etsə də, onun icrasının texniki çətinliklər səbəbindən qeyri-mümkün olduğunu hesab edir və mühəndisin təklifini qəbul etmir. Bundan başqa, komissiya həm də bu mühüm hüquqi məqama əsaslandı ki, ölkənin təsdiq olunmuş dağ-mədən nizamnaməsi Xəzər dənizi ərazisində kəşfiyyat aparmağı nəzərdə tutmadığı üçün bu işi başlamaq mümkün deyildir. Lakin verilən rədd cavabına baxmayaraq 1900-cü ildə çar hökuməti daha sadə yolla getmək qərarına gəlirdi - buxtanı torpaqla doldurmaq və bununla 300 desyatin yeni neftli torpaqlar əldə etmək. Dənizin torpaqla doldurulmasının bu variantında yeni yaranan torpaq sahəsinin sahillə vahid bir ərazi təşkil etməsi nəzərdə tutulurdu. Bibiheybət körfəzinin doldurulmasına be-

lə münasibət ondan irəli gəlirdi ki, körfəzi doldurmaq üçün onun ətrafı lazımi qədər hündür torpaq və daşqaya ilə əhatə olunmuşdu. Bu zaman 800 sahibkar burada torpaq almaq istəyində olsa da, burada satış üçün cəmi 300 sahə var idi. Sahənin hər bir icarədarı 120 min rubl ödəməli idi. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində ən çox neft quyularının qazıldığı ərazilərdən biri suyunun təkindən neftin suyun üzünə çıxdığı məlum idi. Burada neft quyuları olan sahibkarların təşəbbüsü ilə ərazini öyrənən mütəxəssislərdən ibarət heyət təşkil olunur və 1902-ci ildə burada qurulmuş neft nəzərdə tutulan 200 ha dəniz ərazisinin 54 sahibkar arasında bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul olunur. Nəzərdə tutulan ərazinin torpaqla doldurulması üçün 1906-cı ildə beynəlxalq müsabiqə olunur və müsabiqə komissiyasına müxtəlif ölkələrdən 16 layihə daxil olsa da onların heç biri qəbul edilmir. Dəniz suyunun neftli hissəsinin qurudulması işinə 1909-cu ildə başlanıldı və 1911-ci ildə daşla doldurulma işləri başa çatdırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, 1910-cu ildə Bakının neft sahibkarları körfəzin doldurulması işlərinə milliyyətə polyaq olan Pavel Nikolayevič Pototski (1874-1932-ci illər) dəvət etmişdir. O zaman P.Pototski Xerson-Oçakov kanalının tikintisinə rəhbərlik edirdi. Dəvəti qəbul edən P.Pototski Bakıya gəldi və burada 20 ildən çox çalışdı. 1918-ci ilə kimi doldurulması nəzərdə tutulan 200 ha ərazinin 193 ha-rı torpaqla dolduruldu, 1920-ci ildə sonuna yaxın torpaqla doldurulmuş ərazinin ümumi sahəsi 203 ha-a çatdırıldı. Qəbul edilən qərara əsasən körfəz dəniz tərəfdən iri daşlarla bağlanmalı və suyun daxil olmadığı sahə tədriclə torpaqla doldurulmalı idi. Bu işlərin aparılması üçün Rusiyanın Sormovo zavodunda xüsusi maşın - "karvan" dəsti sifariş edildi. Bu maşın dəsti gücü 1100 at gücü olan 2 ədəd torpaqçoran maşından, 5 ədəd yedək gəmisindən və başqa obyektlərdən ibarət idi. Texniki avadanlığı 1910-cu ildə yığmağa başladılar, lakin maşın dəsti yalnız 1916-cı ildə istismara hazır oldu. Dalğaqıran daş bəndin tikintisi 1912-ci ildə başa çatdırıldı və bundan sonra torpaqla doldurma işlərinə başlanıldı. 1917-ci ildə körfəz doldurulmasına 5 mln.rubl qızıl pul sərf olunmuşdu Bibiheybət körfəzində dəniz dibində yerləşən neft laylarının işlənməsi üçün dəniz torpaqla doldurulması dünya təcrübəsində yeganə hadisə idi. Bibiheybət buxtasının qurudulma texnologiyası özü - özlüyündə çox dəyərli bir iş idi. Bu illər Bibiheybət buxtasının torpaqla doldurulması işləri yenidən sürətləndi. Lakin bu zaman bədbəxtlik baş verdi. Belə ki, bu işlərə rəhbərlik edən mühəndis Pavel Nikolayevič Pototskinin ağır xəstəlikdən sonra gözəli tutuldu. Buna baxmayaraq, o, böyük əzmkarlıq və işgüzarlıq nümayiş etdirərək 1922-ci ildə dənizin daha 27 ha ərazisinin qurudulması üçün qeyri-adi və cəsarətli bir layihə hazırladı. Buxtada torpaqla tökmə işləri dənizə doğru irəlilədikcə, qurudulmuş sahələrdə quyuların qazılması davam etdirilirdi. 1922-ci il mayın 14-də torpaqla doldurulmuş sahədə ilk qazılan quyudan qaz püskürdü. Neft üçün qazılan quyunun ilk lüləsi palçıq vulkanının ağzına girdi və neft vermədi. Bu fakt körfəzin sonrakı işlənməsi yolunda ciddi maneəyə çevrildi. Bununla əlaqədar ciddi mübahisələr başladı - dənizdən neft çıxarıl-sın, ya çıxarılmaz? Nəticədə 1923-cü ilin fevral ayının 18-də buxtada qazılan 5 nömrəli quyuya güclü fontanla neft verdi. Tezliklə yeni qazılan 23, 27, 2 nömrəli quyulardan ümumən gündəlik hasilatı 50-100 min ton olan neft çıxarılmaya başlandı. Bu quyula-

rın istifadəyə verilməsi Xəzər sularının dərinliyində olan neft yataqlarının işlənməsinin əsasını qoydu. Torpaqla doldurulmuş dəniz sahəsinin vuran ilk neft fontanı bütün dünyanı heyretləndirdi və bu hadisə Beynəlxalq Neft Konqresində böyük hadisə kimi qiymətləndirildi. Bundan başqa, həmin sahədə daha 4 qazma dəzgahı işə salındı. Bundan bir az sonra P.N.Pototski buxtada artıq 79 ha sahənin torpaqla doldurulması layihəsini hazırladı və bu layihə də uğurla həyata keçirildi. P.N.Pototskinin cəsarətli və mükəmməl layihələri ölkənin aparıcı mütəxəssisləri tərəfindən tədqiqə qəbul edildi. 1930-cu ildə ümumən 360 ha sahədə Bibiheybət körfəzinin qurudulması başa çatdırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Bibiheybət körfəzinin torpaqla doldurulmasında F.Rüstəmbəyov da fəal iştirak etmişdir. Torpaqla doldurulmuş 360 ha sahənin ərazisindən işlənməyə verilmiş 300 ha sahəsində 1923-1935-ci illər ərzində yalnız məhsuldar qatın yuxarı lay hissəsindən 15 mln. ton neft çıxarılmışdır. Sonrakı illərdə körfəzin qurudulmasının N.S.Timofeyev və V.C.Məlik-Paşayev tərəfindən qiymətləndirilməsi zamanı məlum olmuşdu ki, dalğaqıran sahədə dənizə tərəf neftli sahələr qalmış, 90 ha sahənin qurudulmasına isə əslində ehtiyac olmayıb. Burada xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 1923-cü ildə dünyada ilk dəfə dənizdə - Bayıl limanında ağac dirəklərdən ibarət süni adacığın üzərində qurulmuş 61 nömrəli quyudan neftin hasil edilməsi Xəzər dənizinin müxtəlif sahələrində neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı üçün güclü təkan olmuşdur. İlk belə özlü buxtanın qurudulmuş sahəsinin şərqində - sahildən 270 metr məsafədə, açıq dənizin 6 metr dərinliyində quyuldu və onun sahəsi 948 kv.m., uzunluğu isə 55 m. idi (amerikalılar ilk ağac dirəkdən dəniz özlülünü yalnız 1937-ci ildə Meksika körfəzində - sahildən 1500 metr məsafədə suyun 4 metr dərinliyində quraşdırmışdılar - C.B.). Dəniz quyuları üçün süni adacıkların - özlülərin yaradılması çox

zəhmət tələb edən və baha başa gələn iş olmasa da, dəniz şəraiti üçün az səmərəli idi, çünki avadanlığın və yardımçı təsərrüfat qurğularının yerləşdirilməsinə lazım olan böyük sahəyə payaların çox sıx (hər 2 metr-dən bir) vurulmasını tələb edirdi (bir meydançaya təqribən 30 dirək vurulurdu). Payaların barja üzərində quraşdırılmış xüsusi dirəkvuran mexanizm (kopyor) vasitəsilə dənizin dibinə vuruldu. 1926-1927-ci illərdə burada ki dəniz quyuları bir ildə 714 min ton yaxın neft verirdi. Sonralar -1932-1933-cü illərdə burada daha iki özlü qoyuldu və bir neçə kəşfiyyat quyusu qazıldıqdan sonra məlum oldu ki, neftli sahələrin əhatə dairəsi 1932-ci ildə torpaqla doldurulmuş Bibiheybət buxtasının hüdudlarından kənara çıxır. 1926-cı ildə S.A.Kovalevski Xəzər dənizinin Neft Daşları adlanan hissəsinin öyrənilməsi təklifini irəli sürür və 1930-cu ildə geoloqlar Q.A.Hamburtsev və V.V.Fedinskının təşəbbüsü və bir qrup yerli geofiziklərin iştirakı ilə dənizdə geofiziki üsulların tətbiq edilməsi ilə kəşfiyyat işləri aparılır. 1931-ci ildə isə Xəzər dənizində elektro-kəşfiyyat işinin aparılması nəticəsində Bibiheybət yatağının sahəsinin deqiqləşdirilməsi ilə bərabər, iki yeni dəniz yatağının: Mərdəkən dəniz və Qum dəniz yataqları aşkar edilir və hər iki yataq dərin qazmaya verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elektro kəşfiyyat üsullarından istifadə edilərək 1933-1935-ci illərdə Rusiya Federasiyasının Xəzərə tökülən hissəsindən Gilezi burnuna qədər olan dəniz geniş sahilyanı hissəsinin texnik vəziyyəti öyrənilmişdir. 1939-1940-cı illərdə isə Xəzər dənizi akvatoriyasında dərin kəşfiyyat və kəşfiyyat işlərinin miqyası məhdudlaşdırılaraq 1941-ci ildə müharibənin başlaması ilə bütünlüklə dayandırıldı. Lakin bununla belə, təkə 1940-cı ildə Xəzərin Bibiheybət və Pirallahı dəniz sahillərindən 3 milyon ton neft çıxarılmışdır. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, 1942-ci ildə Stalinqrad cəbhəsində yaranmış ağır vəziyyət və Hitler or-

dusu tərəfindən Şimali Qafqazın ilə əlaqədar SSRİ DMR-sinin qərarı ilə Bakı neft rayonunda bütün qazma işləri dayandırıldı və əksər mütəxəssislər öz kollektivləri ilə birlikdə Türkmənistan SSR, RSFSR-in Kuybişev və Saratov vilayətlərinə köçürüldü. Burada nəzərdə tutulan işləri həyata keçirmək üçün SSRİ DMK-nın təyin etdiyi səlahiyyətli nümayəndələri içərisində Azərbaycan SSR-dən S.A.Vəzirov, S.A.Orucov və A.A.Zamanov da var idi. Bu fikri ilk növbədə arxiv sənədləri birmənalı şəkildə təsdiq edir. Belə ki, əgər 1941-ci ilin iyunun 1-nədək Azərbaycan Neft Sənayesində 100-189 nəfər çalışırdısa, 1943-cü ilin oktyabrın 1-nədək onların ümumi sayı 64.842 nəfər olmuşdu ki, bu da müharibəyə qədər olan dövrlə müqayisədə 64% təşkil edirdi. 1943-cü ilin oktyabrınədək neft sənayesindən sovet ordu sərəhələri səfərbər olunmaların sayı 30.595 nəfər, ölkənin şərq rayonlarına köçürülən mütəxəssislərin sayı isə 10.695 nəfər olmuşdur. Burada diqqətli cəlb edilən digər məqam odur ki, Hitler Almaniyasının hərbi planlarında Bakı neft rayonunu dağıtmadan ələ keçirməklə bərabər, həm də burada texribat və diversiya aktları törətmək də var idi. Bununla bağlı Rusiya tədqiqatçısı Feliks Çuyev özlünün "Soldatı imperii" ("İmperiyanın əsgərləri" - C.B.) əsərinin 174-cü səhifəsində "daşnakutunun partiyasının burada fəaliyyət göstərən məxfi üzvlərinin birbaşa yardımı ilə faşist ideoloqlarından biri olan doktor Rozenberqin ən yaxın qohumlarından olan bir qadın Bakıda yaradılan hərbi mütəxəssisin kimya laboratoriyasına əməkdaş kimi işə qəbul edilir. Lakin bu fakt da məlumdur ki, faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu ərəfəsində SSRİ-İran sərhədinə yaxın İran ərazisində alman kəşfiyyat-texribatçı qruplarının yerləşdirilməsi SSRİ kəşfiyyat orqanlarına məlum idi. Bakı hərbi təyinatlı kimya mütəxəssisinə işə götürülən Rozenberqin qohumu olan qadını yaşadığı evdə polkovnik V.S.Ryasnoyın rəhbərlik etdiyi Azərbaycan kəşfiyyatçıları tərəfindən aparılan axtarış zamanı 7 kiloqram həcmində kalium-sianit zəhərləyici maddəsi aşkar edilərək götürülmüşdü. Doktor Rozenberqin qohumu olan qadını ermənilərin əli ilə bu hərbi kimyevi mütəxəssisə yerləşdirən alman kəşfiyyatının əsas məqsədi, Bakı neft mədənlərini ələ keçirməklə bərabər, həm də şəhər əhəlisini bu zəhərli maddə vasitəsi ilə məhv etmək idi. Nə yaxşı ki, alman-erməni faşizminin hazırladığı bu anti insani plan baş tutmadı. Bakı neft rayonunun işğal təhlükəsi sovuşduqdan sonra 1944-1949-cu illərdə Abşeron yarmadasının şimalda Amiyə burnunda Ələt-ə qədər, Çilov adası və Neft Daşları rayonu da daxil olmaqla bu ərazilərdə seysmik kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə cəbhəni fasiləsiz yanacaq və yanacaq məhsulları ilə təmin edilməsində və respublika neft sənayesinin inkişafında göstərdikləri böyük xidmətlərinə görə Süleyman Vəzirov, Baba Babazadə və Rüstəm Rüstəmov SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir. 1945-ci ilin sonunda Azərbaycan SSR-də hasil edilən 11 mln. 493.6 min ton neftdən 739 min tonu dəniz nefti çıxarma sahələrindən çıxarılmışdır. 1946-1949-cu illərdə isə SSRİ EA Azərbaycan Neft Ekspediyası Bakı arxipelaqı rayonunda dəniz suyunun çöküntülərini tədqiq etmiş və nəticədə 1947-ci ildə "Gürgəndəniz" neft-qaz yatağı aşkar edildi. Ona görə də müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan Neft Sənayesi üçün dəniz neft yataqlarının geniş kəşfi və işlənməsi ilə səciyləndirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ müharibənin davam etdiyi dövrdə Bakı rayonunda geoloji-kəşfiyyat işləri sahəsində bir sıra mühüm elmi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bunlardan biri 1944-cü ildə geoloq Ağaəliyev Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Neft Ekspediyası tərəfindən dənizdə kəşfiyyatın seysmik üsulu və onun vasitəsi ilə müxtəlif dərinliklərdə neft yataqlarının aşkarlanması idi.

→ Ardi var

☞ Cəbi Bəhramov, Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent